

АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ВВІЧЛИВОСТІ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті розглянуто категорію ввічливості як об'єкт сучасних лінгвістичних досліджень, узагальнено основні підходи до її тлумачення у зарубіжному та вітчизняному мовознавстві, визначено зміст і значення в культурологічному, комунікативно-прагматичному та соціолінгвістичному аспектах.

Ключові слова: категорія ввічливості, комунікативний етикет, мовний портрет особистості, комунікативний імідж, засоби вираження суб'єктивної оцінки.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях людський вимір – визначальний чинник, що характеризує мовну комунікацію. Під час комунікативної діяльності особистість використовує надбання життєвого і ментального досвіду, особливості сприйняття і мислення, інтереси тощо. Увібраний мовою людський чинник знаходить вираження у моральному і культурологічному аспекті, що регулює не лише міжособистісні стосунки, а й комунікацію в цілому. Одним із визначників мовленнєвої поведінки є етикетність спілкування, що знаходить відбиття у новій лінгвістичній категорії ввічливості. Вперше ця категорія увійшла до сфери лінгвістичних досліджень у зарубіжному мовознавстві. Основи теорії ввічливості були закладені Е. Гофманом та Дж. Гумперцом, їхніми послідовниками стали П. Браун, С. Левінсон та інші.

У вітчизняному мовознавстві існують спроби підходити до проблеми аспектуально: В. М. Литовченко реалізує намір дослідити структуру мовленнєвого етикету, О. М. Миронюк основну увагу зосереджує на його історії; М. П. Фабіан проводить порівняльно-зіставний аналіз етикетної лексики в українській, англійській та угорській мовах, функціонально-стилістичний аналіз мовних формул у дипломатичних текстах подає О. М. Мацько; Г. Т. Кузьма описує етнолінгвістичні та функціональні аспекти вигуківих етикетних формул. Частково чи повністю питанням мовного етикету як складника категорії ввічливості присвятили свої дослідження О. М. Мельничук, Є. В. Демченко, О. С. Спаланчук, Т. В. Терещенко, Ю. Д. Скрипник, Я. К. Радевич-Винницький, С. К. Богдан, Е. С. Ветрова, Н. М. Журавльова, О. М. Миронюк, М. Г. Стельмахович, С. Т. Шабат лише принагідно звертаються до граматичних аспектів вираження ввічливості.

Аналіз наукової літератури показав, що в україністиці досліджувана проблема ще не була предметом детального вивчення, відсутнє її системне і комплексне вивчення. Немає класифікації мовних одиниць і опису функціонування індикаторів ввічливості. З огляду на це репрезентація категорії ввічливості в українській мові становить особливий інтерес, оскільки майже не враховується можливість вираження в мові суспільних відносин між комунікантами за допомогою граматичних засобів, а якщо на це і вказують, то фрагментарно. Саме ці чинники зумовлюють актуальність нашої статті.

Мета роботи - розкрити зміст категорії ввічливості та дослідити функціональний потенціал її мовних індикаторів в стереотипній поведінці учасників спілкування.

Основою мовного досвіду особистості є знання і володіння літературною мовою, а її індивідуальні особливості визначають такі чинники як культура мовлення, ввічливість, знання національних традицій, моральних засад розвитку суспільства тощо. Поняття «ввічливість» є досить широким і по-різному трактується дослідниками. В 60-80-х роках ввічливість розглядали як поведінку у міжнародних відносинах, яке обумовлене не юридичними нормами та обов'язками, а міркуваннями пристойності, взаємної поваги, гостинності, доброзичливості, підкресленої пошани, що поділяються також іншою стороною [1]. У наш час ввічливість трактують як рису особистості, що характеризує її хорошими манерами, добрими вчинками та освіченістю. При цьому зазначають, що під ввічливістю зазвичай розуміють уміння шанобливо і тактовно спілкуватися з людьми, готовність знайти компроміс і вислухати протилежні точки зору. Ввічливість вважається вираженням хороших манер і знання етикету. Оскільки ввічливість – культурний феномен.

Вітчизняні лінгвісти категорію ввічливості почали розглядати в системі культури мови, що реалізується у парадигмі формул мовного етикету. Так, С. Я. Єрмоленко зазначає, що «культура мови

невидимо але міцно переплітається з національно-культурною специфікою мовної поведінки», а отже культура мови – це не лише правильність, точність, чистота, багатство, логічність, доречність, виразність та інші норми, що регламентують культурне мовлення, «а ще й загальноприйнятий мовний етикет: типові формули вітання, прощання, побажання, запрошення тощо» [5, 8-9].

На думку Н.Д. Бабич, Повноцінне формування мовної особистості, можливе лише тоді, коли «мовець буде небайдужим до власної мови, естетики мовленого слова, етики спілкування» [1, 9]. Ці поняття дослідниця вважає визначальними щодо якості мовлення: «граматика вчить говорити правильно, а стилістика вчить говорити добре і так, щоб «не можна було не слухати». Етичну цінність, безперечно має об'єкт, зміст якого відповідає ідеалові людської поведінки, що склався в даному соціальному колективі, а естетичну цінність має об'єкт, форма якого розкривається безпосередньому переживанню соціально представленої особистості як реальне втілення її життєвого ідеалу» [1, 21]. При цьому у вихованні ввічливості чільне місце вона відводить сім'ї.

Теорія естетики та етики спілкування набула розвитку у комунікативній лінгвістиці. Так, Ф.С. Бацевич ввічливість отожднює із етикетністю спілкування – зовнішньою, видимою складовою етики, яка формувалась упродовж століть і тисячоліть у людському суспільстві, і є невід'ємною частиною духовного світу людини [2, 198].

На думку прихильників комунікативної лінгвістики, «неконфліктне кооперативне спілкування можливе в тому разі, коли обрана мовцем комунікативна тактика відповідає комунікативній стратегії, а комунікативна компетенція достатня для того, щоб узгодити комунікативні наміри з комунікативною метою» [2, 197]. При цьому техніка ввічливого поводження передбачає: вживання виразів, що пом'якшують зміст повідомлення і дозволяють зблизити позиції співрозмовників в разі негативної реакції у відповідь; використання евфемізмів і конотації; перевагу питальних виразів тверджень; використання заперечень замість прямих запитань; вживання ефективної лексики, що виражає занепокоєння за співрозмовника тощо.

На прагматичному рівні основою ефективного спілкування дослідники вважають принципи кооперації (співробітництва) та ввічливості (етикетності). Якщо принцип ко операції репрезентують правила, які визначають внесок учасників комунікативного акту в мовленнєву ситуацію, що їх об'єднує, то принцип ввічливості спрямований на максимальне підняття образу свого співрозмовника. Уперше цей принцип сформулював британський лінгвіст Дж. Лінч. Він ґрунтується на тому, що ввічливість є визначником критерію моральності, який визначає відповідність поведінки комуніканта морально-етичним нормам комунікативної поведінки, прийнятим у певній лінгвокультурі. Найважливішими максимами принципу ввічливості дослідник вважав: 1) максимум тактовності, що належить до особистісної сфери й визначається як обережність у поводженні з комунікативною стратегією співрозмовника. У ній враховано чинник соціальної дистанції, а також турботу про інтереси співрозмовників; 2) максимум великодушності, що фактично захищає співрозмовників від постійного домінування у процесі спілкування; 3) максимум схвалення, що передбачає позитивне оцінювання учасників комунікації; 4) максимум скромності, що відповідає за збереження «власного я» в спілкуванні; 5) максимум згоди, що передбачає неопозиційність у спілкуванні, тобто забезпечує взаємне корегування комунікативних тактик співрозмовників; 6) максимум симпатії [2, 200-201].

Однак в умовах реального спілкування важко витримати усі запропоновані максими, вони можуть бути реалізовані лише у еталонному комунікативному акті. Недотримання наведених максимум спілкування дозволяє визначити певну градацію категорії ввічливості за кількома шкалами: від позитивної до негативної; від щирої до вдової тощо. Нові підходи у розробленні теорії ввічливості з'явилися як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві з розвитком соціолінгвістики. Основним об'єктом дослідження стала мовна особистість, зокрема така її характеристика як «обличчя». Вперше цей термін запропонував соціолог Є. Гофман. «Обличчя» дослідник вважав позитивною соціальною цінністю, яку прагне мати кожен індивід у суспільстві. Таким чином воно формується як результат суспільного уявлення, яке індивід отримує від оточуючих [7, 51-52].

У свою чергу П. Браун та С. Левінсон розглядали обличчя як своєрідний соціальний імідж [4]. На відміну від Є. Гофмана, вони вважали, що у формуванні обличчя суспільство відіграє другорядну

роль, насамперед воно формується в результаті сприймання людиною самої себе. Позитивне обличчя формує позитивна складова самообразу, негативне виникає в результаті намагання людини захистити право на особисту недоторканість, не відчувати відволікання та реалізувати право на свободу. Засобом корекції «обличчя» дослідники вважали ввічливість. Позитивна ввічливість спрямована на зменшення загрози позитивному обличчю, негативна – зменшення загрози негативному обличчю адресата.

Якщо у П. Брауна та С. Левінсона, ввічливість постає як спроба пом'якшити мовленнєвий акт, що загрожує «обличчю», то Т. В. Ларіна розглядає ввічливість як прагнення підвищити «обличчя», тобто покращити самосприйняття та міжособистісне сприйняття людини у суспільстві [6].

Таким чином, соціолінгвісти вийшли за рамки трактування ввічливості з точки зору етики й естетики і перейшли до того, що ввічливість є критерієм оцінки «вагомості» комунікативного акту: чим більше мовець створює загрозу втратити контакт із слухачем, тим більш ввічливо він буде говорити.

Заслугує на увагу дослідження гендерної залежності форм увічливості. На поведінку й спілкування у стереотипних ситуаціях чоловіків і жінок мають вплив такі чинники, як психофізіологічні особливості та гендерні механізми, що «забезпечують закріплення і трансляцію гендерних ролей від покоління до покоління» [3, 112]. Дослідники вважають, що жінки вживають ввічливі форми частіше за чоловіків. Таку тенденцію можна пояснити відмінностями в психології чоловіків та жінок, на які звернув увагу сучасний італійський психолог А. Монтаорі. Чоловіки у процесі комунікації більш незалежні, адже саме ця риса, на думку Е. Вебер, є ключем до світу, зорієнтованого на статус, а жінки – взаємозалежні. Чоловіки зосереджені на завданні, тоді як жінки більшу увагу приділяють саме міжособистісним аспектам, тобто атмосфері спілкування. Як зазначила К. Опперман, людська близькість для жінок є ключем до світу зв'язків, стосунків, метою якого є згода і мінімізація відмінностей. Саме соціальна зорієнтованість жінок, на нашу думку, створює передумови для підтримання «обличчя», про що ми говорили раніше, тоді коли чоловіки зорієнтовані на досягнення результату. Тому не дивно, що жінки більш ввічливі та комунікабельні.

Ввічливість відбиває й соціально-рольову сторону людського спілкування. Як член суспільства кожна особа виконує відведену їй роль у суспільстві: батько, мати, син, дочка, начальник, підлеглий тощо. Усім цим ролям відповідає тип поведінки, що вважається нормативним. Дотримання суспільно схвалених норм поведінки у таких ситуаціях виправдовує сподівання суспільства, а відхилення від зобов'язань, які диктує ця роль, вважається порушенням норм соціальної поведінки. Кожна роль має свій набір правил ввічливості. Більш вимогливі норми суспільного поведіння до офіційних ситуацій, і значно пом'якшуються для родинних стосунків, дружніх тощо. А отже, суспільно зумовлена форма ввічливості залежить від тональності спілкування. У європейському культурному просторі виділяють п'ять тональностей спілкування: високу, нейтральну, звичайну, фамільярну, вульгарну. Висока тональність спілкування властива урочистим зібранням, прийомам, з огляду на це її ще можна класифікувати як світську; нейтральна обслуговує сферу офіційного спілкування; звичайна – побутову сферу; фамільярна – сімейне спілкування; вульгарна має місце у соціально неконтрольованому спілкуванні. Усі ці форми, на нашу думку, будуть актуальними й для норм увічливості.

Японські вчені стверджують, що в східній культурі, на відміну від західної, ввічливість не є довільним актом, а відбиває соціальну ієрархію. У японській мові існує два рівні ввічливого спілкування: один – для близьких, сім'ї та друзів, інший – для всіх інших. Крім того, існують різні мовні засоби для ввічливого поведіння в залежності від статі, віку, соціального статусу, ступеня близькості та інших культурних чинників.

А отже, категорія ввічливості – це поняття досить широке, що стосується багатьох сфер людської діяльності. У комунікації ввічливість – це характеристика мовної особистості, що передбачає знання та дотримання норм етикету в стандартних комунікативних ситуаціях. Зміст цієї категорії у конкретній мовній ситуації визначається як особистісними, так і суспільними чинниками. До особистісних відносимо такі, як: психофізіологічні особливості, соціальний статус, рівень освіченості тощо. До соціальних – ментальні та культурні особливості мовної спільноти, до якої належить мовна особистість.

Теорія ввічливості у вітчизняному мовознавстві почала формуватися не так давно і відносить цю категорію до культурологічних понять. З цієї точки зору ввічливість є відбиттям етичних та естетичних ознак спілкування. У зарубіжному мовознавстві це поняття почали розглядати, перш за все,

як соціальну характеристику особистості, що стала визначником вагомості комунікативного акту. Ми виходимо з того, що категорія ввічливості – це функціонально-семантична категорія, план змісту якої визначають значеннєві компоненти ввічливого спілкування, а план вираження – різнорівнєві вербальні та невербальні одиниці, що служать для її репрезентації. Крім того, вважаємо, що комунікативно-прагматичні особливості увічливості та її індикаторів є важливим складником комунікативної

компетенції, що формує комунікативний імідж мовця. Перспективним вважаємо дослідження засобів вираження ввічливості у комунікативній практиці українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення / Н.Д.Бабич.- Львів: Світ, 1990.- 232 с.
2. Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник / Ф.С.Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2011.- 304 с.
3. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф.С.Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004.- 344с.
4. Вжещ Я. Л. Принцип ввічливості в теорії і практиці міжкультурної комунікації. Теорія збереження обличчя П. Брауна та С. Левінсона / Я.Л. Вжещ // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Ч. II. – 2011. – № 9. – С. 251-255.
5. Культура української мови : Довідник / С.Я.Єрмоленко, Н.Я.Дзюбишина-Мельник, К.В.Ленець та ін.; [з а ред.. В.М. Русанівського].- К.: Либідь, 1990.- 304 с.
6. Ларина Т. В. Категория вежливости в английской и русской коммуникативных культурах / Т.В. Ларина. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2003. – 243 с.
7. Остин Дж. Л. Слово как действие: Пер. с англ. / Дж.Л.Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып.17: Теория речевых актов. – С. 22-130.

REFERENCES

1. Babich, N.D. (1990) *Osnovy kyl'tury movlennya* [Fundamentals of speech]. Lviv, World, 232 p .
2. Batsevych, F.S. (2011) *Vstup do lnhvistychnoi prahmatyky* [Introduction to linguistic pragmatics: a textbook]. Kyiv, Publishing House "Academy", 304 p .
3. Batsevych, F.S. (2004) *Osnovy komunikatyvnoyi lnhvistyky* [Basics communicative linguistics]. Kyiv, Publishing House "Academy", 344 p .
4. Vjeshch, Y. L. (2011) *Pryntsyp vvichlyvosti v teoryi i praktytsi mizhkul'turnoyi komunikatsiyi. Teoriya zberezheniya oblychchya P.Brauna ta S. Levinsona* [Politeness principle in the theory and practice of intercultural communication. The theory of saving face P. Brown and S. Levinson]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka* [Bulletin LTSNU], vol. 2, no. 9, pp . 251-255.
5. Yermolenko, S. Y., Dzyubyshyna-M elnik, N.Y., Lenets, K.V. (1990) *Kyl'tura ukrayins'koyi movy* [Culture of the Ukrainian language]. Kyiv, Lybid, 304 p .
6. Larina, T.V. (2003) *Katehoryya vezhlyvosti v anhlyyskoy I russkoy kommunykatyvnykh kul'turakh* [Category politeness in English and Russian communicative cultures]. Moscow, Publishing House of Ross. University and peoples friendship, 243 p .
7. Austin, J.L. *Slovo kak deystvye* [Word as the Action]. *Novoye v zarubezhnoy lnhvystyke* [New in zarubezhnoy lnhvystyke]. 1986, issue 17, pp . 22-130.

The category of politeness as object of modern linguistic researches is considered in the article, the basic going is generalized near her interpretation in foreign and home linguistics, maintenance and value are certain in culturological, communicative-pragmatic and sociolinguistic aspects.

Keywords: category of politeness, communicative etiquette, language portrait of personality, communicative image, facilities of expression of subjective estimation.